

Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî

Hikmet YAĞLI MAVİL*

Özet

Bu makalede Eş'ariliğin kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin hayatı ve onun düşüncelerine şekil veren hocaları ele alınmaktadır. Ayrıca Eş'arî'nin öğrencilerinin, kendisinin görüşlerinin yayılmasına olan esaslı katkılarının yanı sıra, onun eserleri hakkında da bilgi verilmektedir. Son olarak da Eş'arî'nin, Mu'tezile içerisinde başlayıp Küllâbiyye'ye mensup olmasıyla devam eden ve akabinde adına nispetle "Eş'ariyye" adını alacak olan mezhebin kurulmasıyla tamamlanacak olan tarihî süreç içerisindeki başarısı ve izlediği yöntemin bilinmeyen yönleri aydınlatılmaya çalışılmaktadır.

Abstract

Abu'l-Hasan al-Ash'ari The Founder of Ash'ariyya

This article discusses the life of Abu'l-Hasan al-Ash'ari, the founder of Ash'ariyye and his teachers who shaped his ideas. Furthermore, some information about his works is provided, as well as stating the substantial contribution of Ash'ari's students to the spread of his ideas. Finally, the success of Ash'ari in the historical process which started in Mu'tazila, continued to be a member of Kullabiyya and subsequently completed with the establishment of the sect which has called "Ash'ariyya" in relation to his name and unknown aspects of the method which he followed are tried to illuminate.

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Ü. İlahiyat Fakültesi,
hikmetmavil@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Eş'arî, celîlül'-kelâm, dakîkül'-kelâm, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile.

Key Words: Ash'arî, calîl al-kalâm, dakîk al-kalâm, Ahl al-Sunna, Mu'tazila.

Giriş

Ehl-i sünnet kelâmının en önemli mekteplerinden birisinin kurucusu kabul edilen Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, hayatı ve ilmî mücâdelesiyile kendisinden sonra gelen pek çok düşünür için ilhâm kaynağı olmuş, onun ortaya koyduğu itikâdi-kelâmî fikirler kısa sürede geniş kitlelerin ortak kanaati haline gelmiştir. Eş'arî'nin mezhebinin İslâm coğrafyasının en müteber fikrî cereyanlarından biri hâline gelmesinde onun savunduğu görüşlerin tutarlılığı kadar, düşüncelerini sistemleştirme ve onları sunma hususundaki başarısının da büyük payı vardır. Dolayısıyla Eş'arî'nin kelâm anlayışını doğru tahlil edebilmek için, hayatının yanı sıra onun yöntemi hakkında da yeterli bilgiye sahip olmak icap etmektedir.

I- Eş'arî'nin Hayatı

Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Ebû Bişr¹ İshâk b. Selim b. İsmâil b. Abdullah b. Mûsâ b. Bilâl b. Ebû Bürde b. Ebû Mûsâ el-Eş'arî,² bugünkü Irak sınırları içerisinde bulunan Basra'da doğmuş, Bağdat'a yerleşmeden önce uzun seneler orada yaşamıştır.³ Kendisinin

¹ Bazı kaynaklarda dedesinin künyesinden dolayı Eş'arî'nin kendisinden "Ebû Bişr" diye bahsedilmektedir. bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut 1996, s. 225; Ahvazî, *Mesâlibü İbn Ebî Bişr el-Eş'arî* (nşr. Michel Allard), "Un Pamphlet Contre al-Ash'arî" içinde, *Bulletin Detudes Orientales*, c. XXIII, Damas, 1970, s. 152; Kâdi Abdülcebbâr, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse* (nşr. Abdülkerim Osman, Ahmed Ebû Hâşim), Kahire 1988, s. 477. Eş'arî'ye de nispet edilen "Ebû Bişr" tâbirinin gerçekte babası İsmâil'e mi, yoksa dedesi İshâk'a mı ait olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir. İbn Fûrek bu künyenin onun babasına, İbn Asâkir ise dedesine ait olduğunu savunmaktadır. bk. İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfterî fîmâ nûsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasanel-Eş'arî*, Beyrut 1984, s. 34-35; Richard Mc. Carthy, *The Theology of al-Ash'arî*, Beyrut 1953, s.149; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1979, I, 487.

² Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin hatalı saydığı görüşlerini tenkit etmek üzere "Mesâlibü İbn Ebî Bişr el-Eş'arî" adlı eseri kaleme almış olan Hasan b. Ali el-Ahvazî (ö. 446/1055), Eş'arî'ye ait bu neseb zincirinin uydurma olduğunu söyleyerek "Ebû Bişr" adlı kimsenin yahudi iken sonradan müslüman olması sebebiyle Eş'arî taraftarlarının bu lakabı kasıtlı olarak kullanmaktan kaçındıklarını söyler. Richard Mc. Carthy, *The Theology of al-Ash'arî*, s. 192.

³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 225; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnâut-İbrâhim ez-Zeybek), Beyrut 1983/1403, XV, 85; Kuşeyrî, *er-Resâilü'l-Kuşeyriyye* (nşr. Muhammed Nûr el-Hasan), Karaçi 1964, s. 3-4; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazâm fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdülkadir Ahmet

ismi “Ali”, babasının ismi “İshâk”, künyesi ise “Ebû'l-Hasan”dır.⁴ Kaynaklarda evliliği ve çocukları hakkında herhangi bir detaya rastlamadığımız Eş'arî'nin künyesinden hareketle onun evlendiğini ve “Hasan” isimli bir çocuğunun bulunduğunu söylemek mümkündür.

Eş'arî'nin doğum tarihi olarak genelde “260/873” yılı kabul edilir.⁵ Onun doğumunu İbn Hallikân ve İbnü'l-Esir “270/883”, Makrizî ise “266/879” şeklinde tarihlendirir.⁶ İbn Asâkir (ö. 571/1176), Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılma tarihi olarak verilen 300/913 yılını ve 40 yaşında bu mezhepten ayrıldığı bilgilerini birleştirerek doğum tarihinin “260/875” yılı olması gerektiği sonucunu çıkarır.⁷

Nesebi ile ilgili pek fazla mâlumât bulunmayan Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin ailesi hakkındaki tek bilgi, onların Yemen'de zamanın meşhûr iki kabilesinden biri olan “Eş'ar” kabilesinden geldikleri şeklindedir. Bazı rivâyetlere göre de Eş'arî'nin soyu Sıffin savaşında hakemlik yapan Yemenli sahâbi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye (ö. 44/655) dayanmaktadır.⁸

Eş'arî'nin babası Şâfiî mezhebine mensup muhafazakâr bir Ehl-i hadis âlimidir. Aynı zamanda Zekeriyâ es-Sâci'nin de (ö. 307/919) arkadaşı olan İsmâil b. Ebû Bişr'in vefât edene kadar oğlu Eş'arî'ye kendi benimsediği mezhebe dair sıkı ve disiplinli bir eğitim verdiği bilinmektedir. Eş'arî böylece ilk eğitimi çocukluğunda ailesinden almıştır. Bununla birlikte küçük yaşlarda babası vefât etmiştir. Ancak sünî ilim geleneğinden gelmekte olan babası, oğluna verdiği eğitimin kesintiye uğramaması için onu Zekeriyâ es-Sâci'nin

Ata, Mustafa Abdülkadir Ata), Beyrut 1992, XIV, 29; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Cize 1993), II, 544. Eş'arî'nin hayatındaki bu değişikliğin daha ileri bir tarihte gerçekleştiğini söyleyenler varsa da bu zayıf bir ihtimal olarak görünmektedir. Çünkü onun Demirkapı (Bâbü'l-Ebvâb) halkına hitaben yazdığı risâlenin (Risâle ilâ Ehli's-Seğr) 297/909 tarihini taşıması ve risâlede Ehl-i sünnet akidesini savunması bu iddiaları yersiz kılmaktadır. bk. Eş'arî, *Usûlü Ehli's-sünne ve'l-cemea* (nşr. Muhammed Seyyid el-Celyend), Kahire 1987, s. 31.

⁴ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 225; Hatib el-Bağdâdi, *Târihu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, Beyrut 1931, XI, 347.

⁵ Hatib el-Bağdâdi, *a.g.e.*, XI, 347; İbn Asâkir, *Tebyîn*, s.14, İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XIV, 29; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 540.

⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsân Abbâs), Beyrut 1978, III, 284; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, Beyrut ts., I, 65; Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bizikri'l-hutât ve'l-âsâr*, Beyrut ts, II, 359.

⁷ İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 56.

⁸ bkz. Hatib el-Bağdâdi, *Târihu Bağdâd*, XI, 346; İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 57-91; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (nşr. Ahmed Fehmi Muhammed), Lübnan 2009, s. 81.

gözetimine emanet etmiştir.⁹ Zekeriyâ es-Sâci bir taraftan Eş'arî'nin ilmî gelişimine katkıda bulunurken diğer taraftan Ehl-i hadis akîdesinin önemli prensiplerini kendisine tanıtmada yardımcı olmaktadır. Zirâ yıllar sonra Mu'tezile mezhebini terk eden Eş'arî, bu dönemde kaleme aldığı tefsirinin birçok yerinde Zekeriyâ es-Sâci'den alıntılar yapmakta ve onun görüşlerini kaynak olarak göstermektedir.¹⁰

Eş'arî, gençlik dönemine eriştiğinde Basra'nın karmaşık fikri yapısı kendisini çepeçevre kuşatmıştır. Üstelik Mu'tezile'nin temsilcilerinden Şahhâm'ın bıraktığı liderliği devralan Ebû Ali el-Cübbâi (ö. 303/915) ile tanışması ve bu mezhebin tartışma metodunun câzipliği, Eş'arî'nin babasından ve hocasından aldığı katı eğitimi sarsıntıya uğratmıştır. Kendisini zamanın entelektüel hayatının akışına kaptırmaktan kurtaramayan Eş'arî, böylece harâretle felsefî düşünceler peşinde koşan, diyalektik metodu kullanarak Mu'tezile fikirlerinin temsilciliğini yapan ve tartışmalarda hocasının yerini devralabilecek kabiliyete sahip dirâyetli bir Mu'tezile âlimi haline gelir.¹¹

Hayatının üçüncü safhasında ise artık olgunluk dönemine giren Eş'arî, yabancı fikirlerden arındırılmış mütedil bir din anlayışını hayatına hâkim kılmak istemektedir. Bu isteğin karşılığını geleneğe dönüştürülen Eş'arî, Mu'tezile mezhebini terk eder, ancak bu mezhebin diyalektik metodunu elden bırakamaz. Geleneksel muhafazakâr görüşler ile diyalektik metodu birleştiren bu yaklaşım, aynı zamanda Eş'arî'nin ileride kuracağı mezhebin de karakteristik niteliğini oluşturacaktır. Bu dönemde Eş'arî, Mu'tezile'den öğrendiği tüm tartışma tekniklerini Ehl-i sünnet kelâmını kurma ve onu müdâfâ etme yolunda kullanan, yeniden kendi evine ve çocuklukta aldığı eğitime dönen bir bilgin görünümündedir.¹²

Uzak diyarlardan Eş'arî'yi dinlemeye gelen öğrencilerin varlığı, onun kendi döneminden itibaren tanınmaya başladığının bir göstergesidir. Meselâ gençlik yıllarında Eş'arî'nin şöhretini duyan ve büyük bir iştiyakla onunla tanışmak üzere Basra'ya giden Ebû Abdullah b. Hafif'in anlatımına göre Eş'arî, mecliste Mu'tezile'nin meşhûr âlimleriyle tartışmalar yapmakta ve Mu'tezile bilginlerine söylenecek hiçbir söz bırakmayacak derecede onların ileri sürdükleri itirazları cevaplamaktadır.¹³ Bu rivâyetler aynı zamanda Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra hemen Bağdat'a gitmediğini, aksine bir müddet

⁹ İbn Asâkir, *Tebiyîn*, s. 35; Wilhelm Spitta, *Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-Aş'arî's*, Leipzig 1876, s. 33.

¹⁰ Wilhelm Spitta, *a.g.e.*, s. 33.

¹¹ Wilhelm Spitta, *a.g.e.*, s. 10, 39.

¹² Wilhelm Spitta, *a.g.e.*, s. 46, 51.

¹³ Kuşeyrî, *Resâilü'l-Kuşeyriyye*, s. 4-6.

daha Basra'da yaşamaya devam ettiğinin bir delilidir. Eş'arî'nin hocası Ebû Ali el-Cübbâî ile yaptığı bir tartışmada onu ilzâm ettiğini söylemesi, hem aralarındaki kelâmî tartışmaların devam ettiğini, hem de Eş'arî'nin cedel ve münâzara ilminde yetkinliğe ulaştığını göstermektedir.¹⁴

Kuşkusuz Eş'arî'nin ilmî yetkinliği yalnızca kelâm ilmiyle sınırlı değildir. O aynı zamanda cedel, fıkıh, kıyâs ve ictihâd konularına vâkıf bir âlim, büyük bir müfessir,¹⁵ eserlerinde başkalarının sözünü bile etmediği görüş ve mezhepler hakkında ayrıntılı açıklamalara değinebilen mütebahhir bir bilgidir.¹⁶ Eş'arî, latifeci ve tatlı sözlü, mizâhsever, şakacı bir kişiliğe sahip, kanaatkâr ve iffet sahibi bir kimsedir.¹⁷ O'nun fizikî özellikleri hakkında bildiğimiz tek şey ise sesinin güzel ve okuyuşunun etkileyici oluşudur.¹⁸

Eş'arî'nin ölüm tarihiyle alakalı olarak kaynaklarda farklı bilgilere yer verilmektedir.¹⁹ Onun 330/941 yılında öldüğünü rivâyet edenler bulunduğu gibi, 330/942 tarihinden sonra öldüğünü kabul edenler de vardır.²⁰ İbnü'l-Cevzî, Eş'arî'nin ölüm tarihini 331/942,²¹ Hatîb el-Bağdâdî 322/933 şeklinde kaydeder.²² Eş'arî'nin talebelelerinden Ebû'l-Hasan el-Bâhili'nin öğrencisi olan İbn Fûrek, (ö. 406/1015) Eş'arî'nin ölüm tarihi olarak 324/935 yılını zikreder.²³

-
- ¹⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn* (nşr. Hellmut Ritter), Wiesbaden 1980, s. 355.
- ¹⁵ Ahmed el-Müsîlî, *Şu'betü'l-akide beyne Ebi'l-Hasan el-Eş'arî ve'l-müntesibine ileyhi ve'l-akide*, Beyrut 1990, s. 23.
- ¹⁶ M. Abdulhay, "Eş'arilik", *İslâm Düşünce Tarihi* (trc. Ahmet Ünal), İstanbul 1990, I, 258.
- ¹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 225, Zehebî, *el-İber fî haberi men gâber* (nşr. Ebû Hâcer Muhammed Zaglûl), Beyrut 1985, II, 233; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 285.
- ¹⁸ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 148. krş. Wilhelm Spitta, *Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-As'arî's*, s. 115.
- ¹⁹ Mu'tezile'nin ileri gelen âlimlerinden Kâdî Abdülcebbâr, Eş'arî ile yaptığı bir münazarada Eş'arî'yi susturarak onun ateşlenip ölmesine sebep olduğu için Ebû'l-Kâsım Sehlûye'nin "Eş'arî'nin kâtili" mânasında "Kâtilü'l-Eş'arî" olarak adlandırıldığını söyler. bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse*, s. 174.
- ²⁰ Zehebî, *el-İber*, II, 233; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Cize 1998, XV, s. 101; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Kahire 1929, III, 259.
- ²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 29.
- ²² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 347.
- ²³ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (nşr. Daniel Gimaret), Beyrut 1987, s. 3.

İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) da benimsediği bu tarih aynı zamanda konuyla ilgilenen bilginlerin genel kanaatini yansıtmaktadır.²⁴

İbn Hallikân 330/941 yılında aniden vefât eden Eş'arî'nin Babü'l-Basra ile Kerh arasında bir yere defnedildiğini zikreder.²⁵ Eş'arî'nin vefatının 320-330/932-941 yılları arasında gerçekleştiğini kaydeden Hatîb el-Bağdâdî, onun şehrin güneyinde, Bağdat'ta çarşıdan Dicle nehri istikametine doğru gidildiğinde solda bulunan bir câmi ve hamam civarındaki "Meşreatü'r-revâyâ" denilen yere defnedildiğini söyler.²⁶ Bir rivâyete göre Eş'arî'nin kabrinin yeri, Hanbelîlerce tahrip edilme ihtimaline karşılık sevenleri tarafından yıkılarak gizlenmiştir.²⁷ Onun türbesinin yanında İbn Mücâhid, İbn Fûrek ve Ebû Abdullah Muhammed b. Atik b. Muhammed gibi zevâtın kabirleri bulunmaktadır.²⁸

"Nâsîru'd-dîn" lakabının yanı sıra Eş'arî'ye Basra'da doğup büyüdüğü için "Basrî" lakabı da verilmiştir. Yine "İmâmü Ehli's-sünne", "İmâmü'l-mütekellimîn", "Reisü'l-cemâa" gibi tâbirler de Eş'arî'ye verilen diğer lakaplar arasında yer almaktadır.²⁹

A) Hocaları

Eş'arî'nin ilmî hayatında karşılaştığı ilk hocası babasının arkadaşı, Basralı hadis ve fıkıh âlimlerinden biri olan Zekeriyâ es-Sâcî'dir. O, 220/835 yılında doğmuş ve 307/919 yılında seksenli

²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 285; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazâm*, VIII, 208; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, XV, 89; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehebî fî ahbâri men zeheb* (nşr. Abdülkâdir Arnaut, Mahmûd Arnaut) Beyrut 1986, IV, 126.

²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 284. Eş'arî'nin talebelerinden Ebû Ali es-Serahsî, hocasının ölümünü şu sözlerle anlatır: "Bağdat'taki evimde eceli yaklaşan Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, beni yanına çağırarak şöyle söyledi: 'Bana şahitlik et ki, Ehl-i kiblede hiç kimseyi tekfir etmedim. Çünkü herkes tek bir ma'bûdun varlığını kabul ediyor. Bunun dışındakilerin hepsi yorum farkından ibarettir" (İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 149; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 88; Richard Mc. Carthy, *The Theology of al-Ash'arî*, s. 171). Kuşeyri ise bu rivâyetin aksine 324 yılında ölüm döşeğindeyken Eş'arî'nin, öğrencisi olan fakih Ebû Ali es-Serahsî'ye "Allah, Mu'tezile'ye lanet etsin. Onlar insanların zihinlerini karıştırdı ve yalan söylediler" dediğini nakleder. bk. Kuşeyri, *Resâilü'l-Kuşeyriyye*, s. 4; Zehebî, *el-Ulûv li'l-aliyyi'l-gaffâr fî sahîhi'l-ahbâr ve sakîmihâ* (nşr. Ebû Eşref b. Maksûd), Riyad 1995, s. 205.

²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XI, 347.

²⁷ Hayreddin Âlûsî, *Cilâü'l-ayneyn fî muhâkemeti'l-Ahmedeyn* (nşr. Dani b. Münir Ali ez-Zehvâ), Beyrut 2006, s. 219.

²⁸ İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 35-36.

²⁹ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 147; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ* (nşr. Mahmûd Muhammed Tanahî- Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire 1964, III, 347; Ahmed el-Mûsilî, *Şu'betü'l-akîde*, s. 20.

yaşlarda vefât etmiştir. Eş'arî'nin fıkıh ve hadis ilimlerinin yanı sıra Ehl-i hadis'in itikâdî esaslarını, özellikle de bu mezhebin sıfatlar hakkındaki görüşlerini öğrenmesinde Zekeriyâ es-Sâcî'nin önemli bir yeri bulunmaktadır.³⁰

Eş'arî'nin gençlik döneminde karşılaştığı ve kırklı yaşlara kadar kendisine talebelik ettiği, dolayısıyla hocaları içerisinde üzerinde en fazla emeği bulunan kişi Ebû Ali el-Cübbâî'dir (ö. 303/915). Kelâm ilmi öğrenimini kolaylaştırması ve bu ilmi talebelere sevdirmesiyle tanınan Cübbâî, kelâm, Kur'an tefsiri ve astronomi ilimleriyle meşgul olmuş, bâtıl fırkalara karşı çeşitli reddiyeler kaleme almıştır.³¹ Eş'arî, eserlerinde Cübbâî'nin kendisine hocalık yaptığından bahsetmez, ancak onun Allah'ın isim ve sıfatları görüşünü verdikten sonra kaydettiği: "Bu, Cübbâî'nin görüşüdür, bunu bana kendisi söyledi" şeklindeki ifadesi ve ondan yaptığı ayrıntılı nakiller, aralarında hoca-öğrenci ilişkisi olduğunun bir delilidir.³² Bunun ötesinde Cübbâî'nin, Eş'arî'nin annesiyle evlendiği, dolayısıyla onun üvey babası olduğu yönündeki rivâyetler ise³³ ne Eş'arî'nin elimizde bulunan eserleri ne de Mu'tezilî kaynaklar tarafından doğrulanmaktadır. Cübbâî'nin çok çalışkan bir öğrencisi olan Eş'arî, Mu'tezile mezhebinin içindeyken bazen ilmî tartışmalarda hocasının yerine vekâlet etmiş, bu mezhepten ayrıldıktan sonra da hocasıyla ilmî meclislerde çeşitli müzâkerelerde bulunmaktan çekinmemiştir.³⁴ Eş'arî, hocasının görüşlerine yönelik reddiyelerin yanısıra,³⁵ kendisine yönelttiği sorulara karşı cevaplar içeren eserler de kaleme almıştır.³⁶

Eş'arî'nin bir diğer hocası döneminin önemli hadis âlimleri arasında yer alan Ebû Halife Fadl b. Hubâb el-Cümâhî'dir (ö. 305/917). O 206/821 yılında Basra'da doğmuş, hadis araştırmaları yapmak

³⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 263; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, 197; a.mlf., *el-Ulûv li'l-aliyyi'l-gaffâr*, s. 205; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 348.

³¹ Cübbâî'nin hayatı için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 213; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 798; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 65; Reşîd Hayyûn, *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad*, London 1997, s. 210.

³² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 168; Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), İstanbul 1998, s. 274.

³³ Abdullah es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* (nşr. Sven Dederling), Wiesbaden 1981, IV, 74.

³⁴ Sekûnî, *Uyûnü'l-münâzarât* (nşr. Sa'd Gurâb), Tunus 1976, s. 229-233. krş. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 356.

³⁵ Eş'arî, Cübbâî'nin "el-Usûl" adlı eserine yaklaşık kırk cüz tutan "en-Nakz aiel'l-Cübbâî fi'l-Usûl" adlı reddiye yazmış, "Tefsîrü'l-Kur'an" isimli eserinde de Ebû Ali el-Cübbâî'nin tefsirindeki görüşlerini reddetmiştir. İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 128, 134.

³⁶ Bu eserler nazar, istidlâl ve şartları, esmâ ve ahkâm, haber-i vâhid, kıyâs hakkında soru ve cevapları içermektedir. bk. İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 134-135.

üzere çok uzak yerlere seyahatlerde bulunmuştur. Eş'arî'nin bugün elimizde olmayan tefsirinde Ebû Halife el-Cümahî'den birçok hadis naklettiği yönündeki rivâyetler de aralarındaki hoca-öğrenci ilişkisinin varlığını güçlendirmektedir.³⁷

Eş'arî'nin bir diğer hocası olan Şâfiî bilgin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî (ö. 306/918) ise Şâfiî mezhebini en iyi bilen âlimler arasında gösterilmektedir.³⁸ Usûl ve fûrû sahalalarında yetkin bir âlim olan İbn Süreyc, kaynaklarda Eş'arî'nin fıkıh hocası olarak zikredilmekte, onun fikhî görüşlerini benimsediği ifade edilmektedir.³⁹

Eş'arî'nin hocaları arasında yer alan bir diğer bilgin olan Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed b. İshâk el-Mervezî (ö. 340/951) Şâfiî bilgini ve Bağdat fakihidir. Uzun zaman Bağdat'ta kalmış ve çok sayıda eser telif etmiştir.⁴⁰ Ömrünün sonuna doğru Kâhire'ye giderek İmâm Şâfiî'nin ders verdiği yerde hocalık yapan Mervezî, 340/951 yılında bu şehirde vefât ederek İmâm Şâfiî'nin kabrinin yakınına defnedilmiştir.⁴¹ Bazı tarihçiler Mervezî'nin Eş'arî'den yaşça küçük olması ve aralarındaki münasebetin hoca-öğrencilik ilişkisinden ziyâde arkadaşlığa dayanması ihtimalini göz önünde bulundurarak, "Eş'arî, Mervezî'den Şâfiî mezhebini, Mervezî de Eş'arî'den kelâm ilmini öğrendi"⁴² tespitinde bulunmuşlardır. Şu halde "Ebû İshâk el-Mervezî, Eş'arî'nin hem hocası hem de arkadaşısıdır" demek mümkündür.

B) Öğrencileri

Eş'arî, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile başlayıp İbn Küllâb (ö. 240/854) ve Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ile devam eden sünî kelâm hareketinin önemli temsilcilerinden birisidir. Bu hareket içerisinde onun görüşlerinin çok geniş bir alana yayılmasında, kendisini güçlü âlimlerin takip etmesi önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim Eş'arî'nin her biri ünlü kelâmcılar olarak tanınan, görüş ve sistemini geliştirip yayan önemli sayıda öğrencisi bulunmaktadır. Bu öğrenci-

³⁷ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 85; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 264; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, II, 355-356.

³⁸ Zehebî, *a.g.e.*, IV, 201; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, II, 247; Şükrü Özen, "İbn Süreyc", *DİA*, XX, 364.

³⁹ İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 193; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 21; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 187; Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne* (nşr. Abbâs Sabbâğ), Beyrut 1994, "neşredenin girişi", s. 11.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 262, 266; Zehebî, *el-İber*, II, 33; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, III, 273; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 165.

⁴¹ Zehebî, *el-İber*, II, 33.

⁴² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 367; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, I, 492.

lerini her tabakadan güçlü âlimler takip etmiş ve onların çabalarıyla Eş'arilik düşüncesi İslâm dünyasında etkin bir mezhep haline gelmiştir. Eş'arî'nin yetiştirdiği talebeler arasında Ebü'l-Hüseyn Bundar b. Hüseyin eş-Şirâzî es-Süfî (ö. 353/964),⁴³ Ebü Muhammed et-Taberî el-İrâkî (ö. 359/970), Ebü Bekir el-Kaffâl eş-Şâ'sî el-Fakîh (ö.365/ 975), Ebü Sehl es-Su'lukî en-Nisâbüri (ö. 369/797),⁴⁴ Ebü'l-Hasan el-Bâhili el-Basrî (ö. 370/980),⁴⁵ Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yâkub b. Mücâhid et-Tâî (ö. 370/980),⁴⁶ Ebü Zeyd el-Mervezî (ö. 371/981), Ebü Abdullah Muhammed b. Hafif eş-Şirâzî (ö. 371/982), Hâfız Ebü Bekir el-Cürcânî el-İsmâilî (ö. 371/981), Ebü'l-Hasan Abdülazîz b. Muhammed b. İshâk et-Taberî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mehdî et-Taberî, Ebü Câfer es-Sülemî el-Bağdâdî en-Nakkâş (ö. 379/989), Ebü Abdullah el-İsbahânî eş-Şâfiî (ö. 381/991), Ebü Muhammed el-Kuraşî ez-Zühri (ö. 382/992), Ebü Bekir el-Buhârî el-Avdanî (ö. 385/995), Ebü'l-Hüseyn b. Sem'un el-Bağdâdî (ö. 387/997), Ebü Mansûr b. Hımşâd en-Neysâbüri (ö. 388/988), Ebü Abdurrahman eş-Şurûti el-Cürcânî (ö. 389/999) ve Ebü Ali Zâhir b. Ahmed el-Fakîh es-Serahsî (ö. 389/999) gibi âlimler bulunmaktadır.⁴⁷

Ebü'l-Hasan el-Bâhili ile İbn Mücâhid et-Tâî'nin yetiştirdiği öğrenciler arasında yer alan Bâkîllânî, İbn Fûrek ve Ebü İshâk İsfereyânî'nin, Eş'arî'nin görüşlerinin sistematik hale gelerek bir mezhep hüviyeti kazanmasında önemli katkıları olmuştur.⁴⁸ Bâkîllânî Bağdat'ta Ehl-i sünnet muhâliflerine karşı mücâdele verirken, Eş'arî'nin eserlerini derleyerek şerh eden İbn Fûrek ise onun günümüze ulaşmamış görüşlerinin sistemli bir şekilde aktarılmasına yardımcı olmuştur. Bundâr b. Hüseyin eş-Şirâzî, İbn Hafif eş-Şirâzî,

⁴³ Aslen Şirâzlı bir bilgin olan Bundar, Basra'ya gelerek hem Eş'arî'nin hizmetinde bulunmuş hem de ondan usûl ilmini öğrenmiştir. bk. İbn Asâkir, *Tebyîn*, s.179-181.

⁴⁴ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s.181-188; Sübkî, *Tabâkâtü's-Şâfiyye*, III, 368.

⁴⁵ Bâhili aynı zamanda Eş'ariyye'nin en önemli simaları arasında yer alan Ebü Bekir el-Bâkîllânî, Ebü İshâk el-İsfereyânî ve İbn Fûrek'in hocasıdır. İmâmiyye mezhebinin reislerinden iken Eş'arî ile katıldığı bir münâzara sonrası mezhebini terk ederek Eş'arî'ye tâbi olmuş ve onun hep yakınında bulunmaya gayret göstermiştir. Eş'arî'nin vefâtından sonra da Eş'arîliğin Basra'da yayılmasına önemli katkıları bulunmuştur. İsfereyânî'nin, "Benim ilmim Bâhili'nin ilmine nisbeten deniz yanında damla gibidir" sözleri onun fıkıh ilmindeki derinliğine işaret etmektedir. bk. İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 127, 128, 178, 179-181; Sübkî, *a.g.e.*, III, 368-369.

⁴⁶ Bu zât Bâkîllânî'nin hocaları arasındadır. Basra'dan Bağdat'a gelerek, Eş'arî'nin yakınında bulunmuştur. Fıkıh ilminde öne çıkan Ebü Abdullah et-Tâî, Mâlikî mezhebi imâmları arasında zikredilir. İbn Asâkir, *Tebyîn*, s.177.

⁴⁷ Bk. İbn Asâkir, *a.g.e.*, s.188-207, Sübkî, *a.g.e.*, III, 368.

⁴⁸ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, Beyrut 1981, s. 309.

Ebû Sehl es-Sa'lûkî ve Ebû Zeyd el-Mervezî gibi sûfî şahsiyetler de Eş'arî'ye talebelik eden ve aynı zamanda Eş'arîliğin tasavvufla temasını sağlayan ilk dönem âlimlerindendir.⁴⁹ Şam, Kayravan, Mağrib, Sicilya ve Endülüs bölgelerinin Eş'arîyye mezhebiyle tanışması Bâkîllânî'nin Ebû Abdullah Hüseyin b. Abdullah b. Hatim el-Ezdî gibi talebelerini bu şehirlere göndermesi neticesinde gerçekleşmiştir. Aynı şekilde İbn Ebû Zeyd, Ebû İmrân el-Fâsî, Ebü'l-Hasan el-Kâbisî, Ebü'l-Velis el-Bâcî ve Ebû Bekir İbn Arâbî'nin de bu mezhebe önemli katkıları olmuştur. İbn Asâkir, Eş'arî mezhebinin Kuzey Afrika bölgesinde özellikle Ebû Abdullah Muhammed b. Tûmert'in (ö. 524/1130) çalışmaları sayesinde yayıldığını, onun hizmetleri ve kurduğu "Muvahhidler Devleti" neticesinde Mağrib'de Zâhirî mezhebinin yerini Eş'arîliğin aldığını belirtir. Fıkıhta Mâlikî itikâta Eş'arî mezhebini benimseyen Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043) de Bâkîllânî'den öğrendiği Eş'arî'nin görüşlerinin Hicâz bölgesinde yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Mekke'de kelâm ilmini Ebû Zer el-Herevî'den öğrenen Mağribli ve Endülüslü öğrencileri, daha önce aklı ilimlerin okutulmadığı memleketlerine bu ilimlerin girmesini sağlamışlardır.⁵⁰

İlk olarak 380/990 yılı civarında Irak bölgesinde hâkim olan Eş'arî mezhebi, daha sonra İran'da Selçuklu Türkleri'nin resmî mezhebi haline gelmiştir. Selâhaddin Eyyûbî zamanında Mısır Şiîliği ilgâ edilince, Eş'arîlik orada da resmî mezhep olarak ilan edilmiş, bu hususta Kâdî Sadreddin Abdülmelik b. İsâ'nın büyük yardımları olmuştur.⁵¹ Ancak Mu'tezilî görüşleri benimseyen Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in (ö. 455/1063) veziri Amidü'l-Mülk el-Kündürî'nin (ö. 456/1063), Eş'arî aleyhinde bir tutum takınması ve Eş'arîleri kötülemek üzere hutbeler verdirmesi, bu dönemde ilmî faaliyetlerin zayıflamasını kaçınılmaz hale getirmiştir.⁵² Eş'arî âlimlerinin ceza ve işkencelere maruz bırakıldığı bu dönem, 455/1063 yılında Sultan Alp Arslan'ın (ö. 465/1072) tahta geçmesi ve gözden düşen Amidü'l-Mülk'ün 456/1063 yılında öldürülmesi ile sona ermiştir. Öte yandan Alp Arslan'ın veziri Nizâmü'l-Mülk ise koyu bir Eş'arî olduğu gibi âlimlere büyük değer veren bir zâttır. O Bağdat ve Nişabur'da kurduğu Nizâmiyye medreseleriyle sünî ve Eş'arî kelâmının gelişip kuvvetlenmesine büyük katkıda bulunmuştur. Bu tarihten itibaren hızla yayılmaya başlayan Eş'arîyye Selçuklu devletinin resmî mezhebi haline gelmiştir.⁵³

⁴⁹ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 177-198, 399.

⁵⁰ İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 15-16. krş. Ahmed Mahmûd Subhî, *Fî ilmi'l-keâm Eşâira*, Beyrut 1985, s. 86-87.

⁵¹ Makrizî, *el-Hittât*, II, 357.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih Tercümesi* (trc. Ahmet Ağırakça), İstanbul 1987, X, 46.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 45-58.

II- Eserleri

İbn Asâkir, Eş'arî'nin *el-Umed* adlı eserinde vefât etmeden dört yıl öncesine, yani 320/932 yılına kadar yazdığı eserlerin isimlerini ve niçin yazıldığını tek tek belirttiğini nakletmektedir.⁵⁴ İbn Fûrek'in, Eş'arî'nin hayatının son dört yılında (320 yılından 324'e kadar) yazdığı yirmi yedi eserini ilâve ederek eser sayısını doksan yedi olarak zikrettiğini söyleyen İbn Asâkir, bu çalışmalara üçünü daha ekleyerek eser listesini yüze tamamlar.⁵⁵ Eş'arî, Mu'tezile mezhebi içerisinde muhtelif eser kaleme almış olsa da onun günümüze ulaşan eserleri Mu'tezile sonrası döneme aittir.⁵⁶ Talebeleri ve makâlât eserleri tarafından kendisine yüze yakın kitap ve risâle nispet edilen Eş'arî'nin maalesef günümüze yalnızca "*el-İbâne an usûli'd-diyâne*", "*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*", "*Kitâbü'l-Lum'a fi'r-reddi alâ Ehl-i'z-zeyğ ve'l-bid'a*", "*Risâle fi İstihsâni'l-havz fi ilmi'l-keâm*", "*Risâle fi'l-İmân*" ve "*Risâle ilâ Ehli's-Seğr (Usûlü Ehli's-sünne ve'l-cemea)*" adlı eseri ulaşabilmiştir.

Eş'arî, öncelikle Eş'ariyye ekolünün teşekkülünü oluşturacak olan *el-Lum'a fi'r-red alâ Ehl-i'z-zeyğ ve'l-bid'a* (İstikâmetten Ayrılanlar ve Bidat Ehlinin Tenkidi Konusunda İşâretler) isimli eseri kaleme almıştır.⁵⁷ "*el-Lum'a*" mezhebin temel görüşlerini büyük oranda ortaya koyduğundan Eş'arîler için temel kaynak niteliği taşır. Bu bakımdan Mâtüridilik'te *Kitâbü't-Tevhîd*'in oynadığı rolü Eş'arîlik'te *el-Lum'a*'nın üstlendiğini söylemek mümkündür.⁵⁸ Eş'arî, kitabın mukaddimesinde bazı konularda gerçeği açıklamak ve bâtil görüşleri reddetmek amacıyla muhtasar bir eser kaleme aldığını belirtir.⁵⁹ Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları, Kur'an-ı Kerîm, Allah Teâlâ'nın irâdesi, rü'yetullah, kader, istitâat, va'd ve va'id, ta'dil-tecvîr ve imâmet meseleleri olmak üzere on bölüm ihtivâ eden *el-Lum'a*, hadis taraftarlarının görüşlerinin akılcı yöntemle delillendirildiği bir eser

⁵⁴ İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 128-134. Eş'arî'nin eserleri için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 225; İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 11; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 347; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 285; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 359, Makrizî, *el-Hitât*, II, 359.

⁵⁵ Bu eserler *el-Has ale'l-bahs*, *Risâle fi'l-İmân*, *Risâle ilâ Ehli's-Seğr*'dir. bk. İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 135-136.

⁵⁶ İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 128-134; İrfan Abdülhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI, 445.

⁵⁷ Eş'arî, aynı konuda "*el-Lum'a*"nın dışında "*İzâhü'l-Burhân*"a mukaddime olarak "*el-Lum'a el-kebîr*" ve "*el-Lum'a es-sağîr*"; *el-Lum'a*'yı okumadan önce de kelâm ilmine ilk başlayanlar ve öğrenciler için bir el kitapçığı niteliği taşıyan "*eş-Şerh ve't-tafsîl fi'r-red alâ Ehli'l-ifk ve't-tadlîl*" isimli eserleri yazmıştır. İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 130.

⁵⁸ İlyas Çelebi, "el-Lüm'a", *DİA*, XXVII, 258.

⁵⁹ Eş'arî, *el-Lum'a fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a* (nşr. Hammûde Zeki Gurâbe), Kahire 1975, s. 17.

özelliği taşır. Eş'arî'nin, Selef'in görüşlerini akla dayanarak açıklamaya çalışan bir âlim olarak nitelenmesi de, çoğunlukla bu eserinde başvurduğu yöntem nedeniyledir.⁶⁰ O, eserde bazı kelâmî konular hakkındaki fikirlerini de sunmakta ve bu görüşlerini Kur'an âyetleri ve akıl ile temellendirmektedir. Benimsenen fikirlerin temellendirilmesi maksadıyla hiçbir hadisin delil olarak kullanılmaması, bu eserin belirgin niteliklerinden birini oluşturmaktadır.

Basra'daki ilmî müzâkere ortamını terk edip hayatının kalan kısmını Bağdat'ta geçirmeyi tercih eden Eş'arî, Mu'tezile karşısında kendisini daha emin ve muktedir kılabilmek için Hanbelî mezhebinin en önemli temsilcilerinden biri olan Berbehârî ile görüşüp Hıristiyan, Yahûdi ve Mecûsiler'e karşı olduğu kadar Mu'tezile âlimlerine karşı da fikrî mücâdelelerde bulunduğunu anlatmıştır. Ne var ki, kelâmî düşünceye bütünüyle muhâlif bulunan ve kelâm metodunu içeren hiçbir eğilimi tasvip etmeyen Berbehârî, Eş'arî'ye de bir kelâmcı olarak müspet yaklaşmamış ve onun kendisine söyledikleriyle ilgilenmediğini belirtmiştir. Bu dönemde Hanbelîler'in desteğini kazanmakta kararlı olan Eş'arî, Selefî düşüncenin tesirlerinin görüldüğü *el-İbâne an usûli'd-diyâne* (Dinin Temel İlkelerinin Açıklanması) adlı eseri yazmakla kalmayıp, bu eserde kendisinin Ahmed b. Hanbel'in akîdesine tâbî olduğunu açıkça ifade etmiştir.⁶¹

Eş'arî, bu eserine “doğruluktan ayrılmışlar” diye ifade ettiği “Ehl-i zeyğ” ve “Peygamber'in sünnetinde olmayan şeyleri kabul edenler” olarak tanımladığı “Ehl-i bid'a”nın görüşlerini sunmakla başlar. Kendi görüşlerini verirken de “doğruluktan ayrılanlar”ın karşıtı olarak “Ehl-i hak”, “Peygamber'in sünnetinde olmayan şeyleri kabul etme tavrı”nın karşıtı olarak da sünnete uymayı ifade eden “Ehl-i sünne” kavramlarını kullanır. Bu eserin ismini “dinî konuları açıklamak” şeklinde belirlemesine rağmen, Eş'arî'nin burada mezhebî bir tavır takınması ve objektif değerlendirmelerde bulunmaktan ziyâde hasımlarını ilzâm etmeye çalışması dikkat çekmektedir. Zirâ o, fırkaların isminden çok kendilerine atfettiği veya daha önce başkaları tarafından atfedilmiş ve halk bilincinde yerleşmiş bulunan olumsuz niteliklere temas etmektedir.⁶²

⁶⁰ Montgomery Watt, *İslâmî Tetkikler: İslâm Felsefesi ve Kelâmı* (trc. Süleyman Ateş), Ankara 1968, s. 81.

⁶¹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 90; Ebû Reyyân, *Târîhü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Beyrut ts, s. 210. Kezâ batılı araştırmacılardan Richard M. Carthy, eser hakkında: “el-İbâne, Eş'arî'nin ya düşüncesi değıştikten hemen sonra, ya da hayatının sonuna doğru Hanbelîler'in gönlünü almak için yapmış olduğu bir jesttir” yorumunu yapmaktadır. Richard Mc. Carthy, *The Theology of al-Ash'arî*, s. 232.

⁶² Erkan Yar, “Eş'arî ve Metodolojisi”, *FÜİFD*, c. 10, sy. 2, 2005, s. 34.

Eş'arî, *el-İbâne*'de bidat ehli ve hak ehlinin görüşlerini verdikten sonra, o dönemin teolojik tartışmalarıyla ilgili olarak "rü'yetullah", ve "halku'l-Kur'ân" gibi konulara değinmiş ve bu konular üzerinden Ehl-i hadis'in görüşlerini açıklama yoluna gitmiştir.⁶³ Onun farklı fikirlere karşı pek hoşgörülü olmaması da eserin belirgin özelliklerinden bir diğerini oluşturmaktadır. Zirâ eserinde Mu'tezile ve Cehmiyye küfürle ithâm edilirken, aynı eleştirilere "halku'l-Kur'ân" konusunda "Kur'an mahlûktur da demem, mahlûk değildir de demem" diyerek çekimsiz kalmayı tercih eden düşünürler de mâruz kalabilmektedir.⁶⁴

Eş'arî'nin *el-İbâne* ile diğer eserleri arasındaki farklılıkları gözlemleyen Wensinck, onu "akideden dogmatik incelemeye geçiş teşkil eden ve Ehl-i sünnet inancını açıklayan türdeki eserlerin ilk örneği" şeklinde tavsif eder.⁶⁵ Diğer taraftan *el-İbâne* Eş'arî'nin diğer eserleriyle mukâyese edildiğinde zannedildiğinin aksine, bütünüyle kendisinin sistemini bozacak yapıda bir çalışma değildir. Zirâ *el-İbâne*'deki konuların muhtevâsı, ele alınış biçimi ve seçilen örnekler *el-Lum'a* ve *Usûlü Ehlî's-sünne* gibi temel iki eserin içeriğiyle benzerlik taşır. Bu husus söz konusu eserlerde başvuru sistem, düşünme ve akıl yürütme biçimlerinin birbirine yakın olduğunu göstermektedir. Eş'arî, *el-İbâne*'de kendi itikâdî sisteminden hiç vazgeçmemiş, ancak *el-Lum'a*'ya nispetle burada bazı ekleme ve çıkarmalarda bulunmuştur. Meselâ Kur'an'ın yaratılmışlığı, haberî sıfatlar ve kader gibi Selef'in önem atfettiği konuları Buharî (ö 256/870) ve Darimî'nin (ö. 280/893) üslûbuna benzer tarzda ele alan Eş'arî, Ehl-i hadis'in tepkisini çekecek kelâmî meselelerde ayrıntıya girmeyi uygun görmemiştir.⁶⁶

Makâlât müelliflerinin eksik anlatımlarda bulduklarını, hasımlarının sözlerini naklederken yanlışla düştüklerini ve aralarındaki ihtilâfları anlatırken objektif davranmayıp sözlerine onların delillerini çürütecek ilâveler yaptıklarını belirten Eş'arî, bu durumdan duyduğu hoşnutsuzluk üzerine müslümanların görüşlerini ve ihtilâf ettikleri hususları daha tarafsız bir biçimde aktarmak üzere *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn* (Müslümanların Görüşleri ve Namaz Kılanların İhtilâfları) adlı eseri kaleme almıştır.⁶⁷ Onun böyle bir ismi tercih etmesi, eserin İslâm'ı din olarak benimsemiş bütün kesimleri içerdiğini göstermektedir. Bu çalışma, kendi zamanına kadar gelen dinî mezheplerin görüşlerini ayrıntılı olarak açıklaması ve bu türden

⁶³ Erkan Yar, *a.g.m.* s. 36.

⁶⁴ bkz. Eş'arî, *el-İbâne*, s. 85 vd.

⁶⁵ A. J. Wensinck, *The Muslim Creed*, Cambridge 1932, s. 3.

⁶⁶ Daniel Gimaret, *la Doctrine da'l-Ash'arî*, Paris 1990, s. 10-13.

⁶⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 1.

diğer eserlere kaynaklık etmesi nedeniyle makâlât sahasında oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu eserinde mezheplerin görüşlerini objektif bir biçimde nakleden Eş'arî, onları niteleyici ifadelerden kaçınmak sûretiyle yorumu okuyucuya bırakmaktadır.⁶⁸

Makâlât'ın birinci bölümü ile ikinci bölümünün farklı zaman dilimlerinde yazıldığını savunan George Makdisî'ye göre, kelâmın temel meselelerini anlatan birinci bölüm Eş'arî'nin sünî döneminde, kelâmın dakik meselelerini ele alan ikinci bölüm ise Mu'tezilî dönemde kaleme alınmış olmalıdır.⁶⁹ Ancak Eş'arî'nin eserin birinci bölümünde Ehl-i hadis'in üzerinde ittifak ettiği esasları zikrettikten sonra "biz de bu görüşlere katılırız" yorumunda bulunması, ikinci bölümde Ebû Ali el-Cübbâî ile aralarında hareket konusunda geçen bir tartışmaya atıfta bulunarak sözkonusu münâzara sonunda kendisinin yönelttiği soruya Cübbâî'nin cevap veremediğini belirtmesi ve ayrıca bazı yerlerde Mu'tezile'ye ait bir görüşü verdikten sonra "Allah onların söylediklerinden yüce ve beridir" ifadesini kullanması Makdisî'nin iddiasının isâbetli olmadığını göstermektedir.⁷⁰

Üç bölümden meydana gelen *Makâlât*'ın yaklaşık yarısını oluşturan birinci bölümü Hz. Peygamber'den sonra hilâfet konusunda ortaya çıkan ihtilâflara ayrılmışken⁷¹ ikinci bölümde ise kelâm konularından, Şîa ve Mu'tezile'nin görüşleriyle Allah'ın isimleri ve sıfatlarından bahsedilir. Hamdeyleye başladığı için genellikle ayrı bir eser olarak değerlendirilen üçüncü bölüm ise muhtelif şahıs ve mezheplerin görüşlerinden oluşmaktadır.⁷² Eş'arî, bu eserde kelâmcıların görüş ve inançlarını temel iki kategoride inceler. "Celilü'l-kelâm" olarak isimlendirilen birinci bölüm Allah'ın varlığı, sıfatları, nübüvvet ve sem'iyât bahisleri gibi ilâhiyatla ilgili konulardır. "Dakikü'l-kelâm"

⁶⁸ Ancak birkaç yerde bu kuralı bozan Eş'arî, Ehl-i hadis akidesini verdikten sonra kendisinin de bu akideyi kabul ettiğini belirtir (Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 297). Aynı şekilde Mu'tezile'nin lütuf hakkındaki görüşlerini verdikten sonra "Allah onların söylediklerinden yüce ve büyüktür" şeklindeki sözyle de kendi kanaatini ortaya koyar. Eş'arî, *a.e.*, s. 573.

⁶⁹ George Makdisî, "Ash'arî and The Ash'arîtes in Islamic Religious History II", *Studia Islamica*, 1963, c. 18, s. 27-30.

⁷⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 297, 356, 573.

⁷¹ Michel Allard, Eş'arî ile ilgili çalışmasında eserin birinci kısmının Eş'arî'nin Mu'tezilî olduğu döneme ait görüşlerini yansıttığını bildirir. Ona göre *Makâlât*'ın bu kısmında, Eş'arî'nin görüşleri değiştikten sonra sadece küçük birtakım değişiklikler yapılmıştır. (bk. Michel Allard, *Le Probleme des Attributs Divins Dans la Doctrine d'al-As'arî et de ses Premiers Grands Disciples*, Beyrut 1965, s. 5-72). Oysa ilk bölümdeki konuların sistematîği incelendiğinde onun, Mu'tezile ile ilgili bölümü bu mezhebin içerisindeyken yazmış olamayacağı anlaşılmaktadır.

⁷² Hellmut Ritter, "Eş'arî", *İA*, IV, 391; Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri* (trc. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), İstanbul 2005, çevirmenlerin önsözü, s. 23.

şeklinde isimlendirilen ikinci bölüm ise ve madde, hareket, boşluk, zaman, mekân ve nedensellik gibi kozmoloji alanında görüşler yer alır. Bu eserde herhangi bir başlıklandırmanın ve belirli bir tertibin bulunmaması da dikkat çekicidir. *Makâlât*'ın tertibinin derli toplu olmayışının ezberleme ve öğretim konusundaki çeşitli zorlukları da beraberinde getirdiğine işaret eden Hellmut Ritter, eserin yeterince yaygın olmamasını bu gibi hususlara bağlamaktadır.⁷³

İbn Teymiyye, görüşleri en iyi bilen müelliflerden biri olan Eş'arî'nin bu çalışmasının nakil yönünden en sağlam kaynak olduğunu söyler.⁷⁴ Farklı kesimlerin İslâm'ın temel ilkeleri konusundaki görüşleriyle ilgili okuduğu kitapların en kapsamlısının da yine Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i olduğunu kaydeden İbn Teymiyye, onun kaynaklarda değinilmeyen görüş hakkında pek çok ayrıntılı açıklamalarda bulunduğunu belirtir.⁷⁵ Ayrıca diğer makâlât kitapları Hz. Peygamber'den nakledilen "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Biri hariç onların hepsi cehennemde olacaktır"⁷⁶ şeklindeki meşhûr hadis rivâyeti üzerine "yetmiş üç fırka tasnifi" esas alınarak kaleme alınmışken, Eş'arî'nin *Makâlât*'i plan bakımından diğerlerinden oldukça farklılık arz etmektedir.⁷⁷

Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılışı ve bu mezhebin yanlışlığını ortaya koyan eserler kaleme alması halk arasında ve ilmî çevrelerde büyük bir ilgiyle karşılanmış, gerek Mu'tezile'den gerekse diğer mezheplerden kendisine çeşitli sorular yöneltilmiştir. Eş'arî'nin bu sorulara verdiği cevapları içeren risâlelerin sayısı bir hayli fazladır. Ancak bunlardan günümüze yalnızca *Risâle ilâ Ehli's-Seğr bi Bâbi'l-ebvâb* adlı eser ulaşabilmiştir.⁷⁸ Eş'arî bu risâleyi Bâbü'l-ebvâb⁷⁹ halkının isteği üzerine Selef'in veya Ehl-i hadis'in üzerinde icmâ ettiği akideyi ortaya koymak maksadıyla kaleme almıştır. Bir mukaddime ve iki bölümden oluşan risâleye Allah'ın varlığına ve birliğine dair deliller

⁷³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, "neşredenin girişi", s. yv.

⁷⁴ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünneti'n-Nebeviyye fî nakzı kelâmi's-Şîa ve'l-Kaderiyye* (nşr. Muhammed Reşâd Sâlim), Riyad 1986, VI, 301.

⁷⁵ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, V, 275. "Bazı araştırmacılara göre Şehristânî, Abdülkâhir el-Bağdâdî ve müteakip müellifler Eş'arî'nin bu eserini kopya etmekten öteye gidememiş, mezheplerin görüşlerini ayrıntıya inerek tartışma hususunda *Makâlât*'i aşamamışlardır." bk. M. Abdulhay, "Eş'arilik", *İslâm Düşünce Tarihi*, I, 258.

⁷⁶ İbn Mâce, "Fiten", 17; Ebû Dâvud, "Sünnet", 1.

⁷⁷ Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, *Ehli Sünnet Akâidi* (trc. Şerafeddin Gölcük), İstanbul 1994, s. 347.

⁷⁸ Wilhelm Spitta, *Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-As'arî's*, s. 46, 51.

⁷⁹ Bâbü'l-ebvâb veya Derbent, Dağıstan bölgesinde Kafkas Dağları'nın Hazar Denizi'yle birleştiği yerde bulunan tarihi bir liman şehridir. Ayrıntılı bilgi için bk. Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Derbent", *DİA*, IX, 164-166.

bahsiyle başlayan Eş'arî, birinci bölümde Hz. Muhammed'in yaşadığı asırdaki dinî hayattan; ikinci bölümde ise Selef'in üzerinde icmâ ettiği elli esastan bahsetmektedir.⁸⁰ Risâlede öncelikle uzak bölgelerde yaşayan insanlara İslâm dininin temel inanç esaslarını anlatabilme gayesini taşıyan Eş'arî, çalışmasında kelâmcı kimliğiyle tanınmaktan ziyâde, kendisini Kur'an, sünnet ve icmâya bağlı bir din bilgini olarak tanıtmaya ve ümmetin üzerinde icmâ ettiğini söylediği itikâdî esasları (Ehl-i sünnet prensipleri) halka benimsetme gayreti içerisindeydi.⁸¹

Diğer eserlerle karşılaştırıldığında daha sade ve anlaşılır bir dile sahip olan *Risâle ilâ Ehli's-Seğr*, konuların sunumunda felsefî olmayan bir yöntem içermektedir. Risâlenin Eş'arî'ye nispeti konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte, ona ait olduğu düşüncesi daha ağırlık kazanmıştır.⁸² Zirâ eserde yer verilen Allah'ın varlığı ve birliğine ulaşmanın gerekliliği, sıfatların ispatlanma yöntemi ve kader gibi hususlar diğer eserlerin sistemiyle aynıdır.⁸³ Eş'arî'nin bu risâlesi nübüvvet ve ba's gibi diğer eserlerde olmayan bazı kelâmî meseleleri içermesi bakımından daha kapsamlı bir çalışma mâhiyetindedir. Eserin ikinci kısmında "icmâ ettiler" veya daha genel bir ifade ile "ümmetin öncekileri icmâ etti" tarzındaki birtakım söylemler kullanılarak Selef'in üzerinde görüş birliğine vardığı fikirler sunulmaktadır. Ancak söz konusu birliktelik (ittifak) müslümanların değil, yalnızca Ehl-i sünnet âlimlerinin görüş birliğini yansıtmaktadır. Eş'arî, burada diğer eserlerinde olduğu gibi diyalektik yöntemini kullanmamış, kelâm konularının öz olarak sunumunu yaparak görüşlerin delillendirilmesi hususunda naklî delillere ağırlık vermiştir. Bu niteliği ile eser, hadis taraftarlarının yöntemiyle uygunluk arz etmektedir.⁸⁴

Eş'arî, aynı dönemde Allah ve sıfatları dışında her şeyi yaratılmış olarak kabul eden ve buna bağlı olarak imânın da yaratılmış olduğunu savunan Hâris el-Muhâsibî, Câfer b. Harb (ö. 236/851) ve İbn Küllâb gibi âlimlere karşı, imânın yaratılmamışlığını (gayr-ı mahlûk) savunan Ahmed b. Hanbel ve hadis taraftarlarının görüşlerini tercih ettiği *er-Risâle fi'l-Îmân* adlı risâleyi kaleme almıştır.⁸⁵ Risâlenin girişinde yer alan Eş'arî'nin bu eserini Bağdat'ta yazdığını bilgisi ile Allah'ın kelâmı ve ilmini yaratılmış olarak kabul edenleri tekfir etmesi dikkate alındığında, onun bu eserinde de *İbâne*'de takip

⁸⁰ İrfan Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI, 447.

⁸¹ Michel Allard, *Le Probleme des Attributes*, s. 192, 202.

⁸² R. M. Frank, "al-Ash'arî", *The Encyclopedia of Religion*, New York 1987, I, 445.

⁸³ Daniel Gimaret, *la Doctrine da'l-Ash'arî*, s. 14.

⁸⁴ Erkan Yar, "Eş'arî ve Metodolojisi", *FÜİFD*, c. 10, sy. 2, 2005, s. 33.

⁸⁵ Eş'arî, *er-Risâle fi'l-Îmân* (nşr. Wilhelm Spitta, *Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-As'arî's içinde*), Leipzig 1876. s. 138-140.

ettiği Hanbelîler'e yakınlaşma siyâsetini sürdürdüğünü söylemek mümkündür.⁸⁶

Eş'arî, kelâm ilmiyle ilgilenmenin gerekliliğini açıklamak üzere "*Risâletü'l-Has ale'l-bahs*⁸⁷ adıyla da anılan *er-Risâle fî İstihsâni'l-havz fî ilmi'l-keâm* (Kelâm İlmi ile Uğraşmanın Güzelliği) adlı eseri kaleme almıştır.⁸⁸ Hellmut Ritter ve George Makdisî gibi bazı çağdaş araştırmacılar bu risâlenin Mu'tezilî döneme ait olduğunu düşünse de⁸⁹ Eş'arî'nin bu eseri hayatının son yirmi yılı içerisinde kaleme aldığı rivâyet edilmektedir. Başlı başına bir kelâm savunması olan risâle aynı zamanda, te'vîl metodunun bir müdâfâsı ve Eş'arî'nin Sıfâtiyye'den Eş'arîliğe intikâl ettiği dönemin bir belgesi olarak da değerlendirilmektedir.⁹⁰ Nitekim Eş'arî risâlede aklî delillerin yanında âyet ve hadislerden istidlâlde bulunmak sûretiyle akıl ve nakil arasında bir denge kurmaya çalışır. Ayrıca onun "Müslümanlar, hakkında Hz. Peygamber'den nakledilen herhangi bir nas bulunmayan meseleleri Kur'an ve sünnette hakkında nas bulunan meselelere kıyâs etmişler ve içtihad yapmışlardır"⁹¹ şeklindeki ifadesinde kaynakları sıralama biçiminin, diğer eserlerinde takip ettiği metotla uygunluk arz etmesi, risâlenin kendisine nispeti ve Mu'tezile sonrası dönemde yazıldığı hususunda kuvvetli bir delil teşkil etmektedir.

Rivâyet zincirindeki kopukluğa dikkat çeken bazı araştırmacılar, bu risâlenin Eş'arî'ye aidiyeti konusunda şüpheyle yaklaşmaktadır. Örneğin, Eş'arî üzerine araştırmalarda bulunan George Makdisî, bir kişinin aynı dönemde iki farklı çizgi takip etmesinin mümkün olmayacağını göz önünde bulundurarak en azından risâlenin orijinalliğinin şüpheye açık bulunduğunu belirtir. Risâle'nin hem İbn

⁸⁶ Eş'arî'nin bu konudaki görüşlerini yumuşatmaya çalışan İbn Asâkir, onun iki yönlü imân anlayışını savunduğunu, buna göre "mü'min" sıfatından dolayı Allah'a ait imânın kadim, insanların imânının ise mahlûk olduğunu bildirir. Bk. İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 150.

⁸⁷ Bu eserin asıl isminin *el-Has ale'l-Bahs* olması muhtemeldir. bk. Richard M. Frank, "al-Ash'arî's Kitâb al-Hathth ala'l-Bahth", *MIDEO*, XVIII, Beyrut 1988, s. 83-133; Bekir Topaloğlu, *Kelâm Araştırmaları Üzerine Düşünceler*, İstanbul 2004, s. 99.

⁸⁸ bkz. Ebû Reyyân, *Târihü'l-fikri'l-felsefi fî'l-İslâm*, s. 211; Erkan Yar, "Eş'arî ve Metodolojisi", *FÜİFD*, c. 10, sy. 2, 2005, s. 37.

⁸⁹ bkz. Hellmut Ritter, "Eş'arî", *İA*, IV, 390; George Makdisî, *a.g.m.*, s. 23. Risâleyi Türkçe'ye tercüme eden Talat Koçyiğit, Eş'arî'nin Mu'tezile'nin tartışma konusu yaptığı meseleleri müdafâ ederek bu meselelerin kitap ve sünnette var olduğunu ispatlamaya çalışması bakımından risâlenin Eş'arî'nin Mu'tezilî döneminde kaleme alınmış olacağı kanaatine sahiptir. bk. Talat Koçyiğit, "Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ve Bir Risâlesi", *AÜİFD*, c. 8, 1960, s. 166.

⁹⁰ Michel Allard, *Le Probleme des Attributes*, s. 208.

⁹¹ Eş'arî, *Risâle fî İstihsâni'l-havz fî ilmi'l-keâm* (nşr. Richard Mc. Carthy, *The Theology of al-Ash'arî içinde*), Beyrut 1953, s. 95.

Asâkir ve Sübkî gibi önemli Eş'arî bilginler hem de Eş'arî aleyhtarlığı yapanlar tarafından bilinip zikredilmemesi, Makdisî'nin görüşünü teyit eder görünmektedir.⁹² Ancak, İbn Fûrek'in listesinde bulunmadığı halde, İbn Asâkir'in ilâve olarak zikrettiği eserler içerisinde "el-Has ale'l-bahs" ismine rastlamak mümkündür.⁹³

Risâlede kelâm ilmini eleştiren ve kelâmî tartışmaları bidat gören Ehl-i hadis'in iddialarını aklı delillerle çürüterek, kelâm ilminin konularının ve aklı istidlâllerin aslında Kur'an ve sünnette yer aldığını ispatlamaya çalışan Eş'arî,⁹⁴ bunu yaparken naslarda geçen müteşâbih âyetleri te'vil eder. O, bu çalışmada değişik felsefi akımlardan habersiz kalarak böyle bir faaliyete karşı çıkanları da "cehâleti ve taklidi kendine sermaye edinenler..."⁹⁵ şeklinde tavsif etmektedir.

III- Eş'arî'nin Yöntemi

İslâm tarihinin erken dönemlerinde Ehl-i sünnet akâidi, bir taraftan itikâdî konularda naslara sınıksız bağlanmayı zarûri ve yeterli gören İmâm Mâlik, Şafîi ve Ahmed b. Hanbel gibi belli başlı muhafazakâr âlimlerin oluşturduğu Selefiyye; diğer taraftan nasları esas almakta birlikte dinin inanç esaslarını akıl ilkeleriyle teyit etmeyi gerekli bulan Ebû Hanîfe ve öğrencileri, ayrıca İbn Küllâb el-Basrî, Hâris el-Muhâsibî, Ebû Ali el-Kerâbîsî ve Ebü'l-Abbâs el-Kalânîsî gibi âlimlerin öncülüğünü yaptığı kelâmcılar tarafından temsil edilmiştir. Öte yandan Mu'tezile mensuplarının nakli ihmal ederek itidal çizgisini aşan akılcı bir metot takip etmeleri, Abbâsî hilâfetinin güç ve nüfûzundan faydalanarak inanç ve düşünce özgürlüğünü engellemeye çalışmaları, halkın derin bir saygı duyduğu Ahmed b. Hanbel gibi âlimlere eziyet edip mihne hâdisesine sebebiyet vermeleri, IV. (X.) yüzyılın başında köklü sünî kelâm mekteplerinin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Mu'tezile içinde yetişerek bu mezhebin hatırı sayılır âlimlerinden biri haline gelen Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin itikâdî ve fikrî hayatındaki değişiklik, her ne kadar onun rüyasında gördüğü Hz. Peygamber'in mânevî tenbihine bağlanmış olsa da,⁹⁶ Eş'arî'de mey-

⁹² George Makdisî, "müslümanlar nezdinde bilgi madeni" benzetmesinde bulunduğu İbn Teymiyye'nin, eserlerinde bu risâleden hiç söz etmemesine dikkat çeker. bk. George Makdisî, "Ash'arî and The Ash'arites in Islamic Religios History II", *Studia Islamica*, sy. 18, 1963, s. 23.

⁹³ İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 132.

⁹⁴ Eş'arî'nin risâlede Kur'an'ın mahlûk olup olmadığıyla ilgili görüş belirtmeyip sessiz kalanlara Ahmed b. Hanbel'in hayatı pahasına konuşmuş olmasını örnek vermesi, onun bu risâleyi Hanbelîlere karşı kaleme aldığını göstermektedir. bk. Eş'arî, *Risâle fî İstihsân*, s. 96.

⁹⁵ Eş'arî, *a.g.e.*, s. 87- 88.

⁹⁶ İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 34-38.

dana gelen bu değişimin temelinde hiç kuşkusuz Ebû Hanîfe'den itibaren gelişen sünnî kelâm hareketinin mayalanmaya yüz tutmuş oluşu yatar. Nitekim bu hareketin etkisi Eş'arî'den önce, kullara ait fiillerin insanların kesbi ve Allah'ın yaratması ile gerçekleştiği düşüncesini benimseyen Dırâr b. Amr ve Hüseyin en-Neccâr gibi farklı ekollere mensup bilginler üzerinde görülmüş ve bu etki alanı zamanla genişleyerek Eş'arî'yi de içine alan sistematik Ehl-i sünnet kelâmı döneminin kapılarını aralamıştır.⁹⁷

Eş'arî'nin, Mâverâünnehir'de Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Mısır'da Ebû Ca'fer et-Tahâvî'ye paralel olarak, yaşadığı devirde Ehl-i sünnet'in imâmı sayılan Ahmed b. Hanbel'in naslardan hareketle ortaya atıp savunduğu itikâdî esasları, daha önce Ebû Hanîfe ile İbn Küllâb'in yaptığı gibi akıl ilkeleriyle teyit edip uzlaştırmaya çalışmasından sonra İslâm düşünce tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Dolayısıyla kelâm sistemini Mu'tezile eleştirisi üzerine inşâ eden Eş'arî, bu hususta en büyük yardımı kendinden önce yaşayan muhâlif kelâmcılarda bulmuştur.

Eş'arî, görüşlerini akli bir zemine oturtabilmek maksadıyla çeşitli istidlâl metotlarından istifade etmiştir. Bunlar arasında onun için en kapsamlı olanı şâhidle gâibe kıyâsta bulunmaktır. Zirâ Eş'arî, her türlü akli işlemleri gâibi şâhide kıyaslamak formülüyle ifade eder. O, Mu'tezile'nin de sıkça başvurduğu bu yöntemi, özellikle sıfatların ispatı noktasında önemli bir delil olarak görmektedir. Eş'arî "hay", "âlim", "kâdir" vb. mânevî sıfatların ispatında gâibin şâhide kıyası yönteminin iki farklı formundan ilki olan "delâlette ortaklığı" esas alır. O, aynı yöntemin bir diğer şeklini teşkil eden "illette ortaklığı" ise "ilim" merkezli olarak diğer meânî sıfatların izâhında kullanır.⁹⁸ Bununla birlikte Eş'arî, "illette ortaklığın" kapsamı hususunda Mu'tezile'den farklı düşünür. Mu'tezile'ye göre şer'î ve fikhî illet arasında bir fark bulunmaz, bu sebeple nesne ve fiillerin iyiliği veya kötülüğü hakkındaki dinî hükümler (helal ve haramlar) eşyanın zâtına ait değerler olduklarından, aynı zamanda akıl tarafından da bilinirler ve bu konuda akıl ile sem' arasında bir ayrılık söz konusu değildir. Öte yandan Eş'arî'ye göre şer'î illet sadece hükümdeki bir alâmet olup, hükmü mücib hakîki bir illet konumunda değildir. Dolayısıyla naslarda konulan hükümlerin illetlerinden yola çıkılarak kıyâsta bulunmak, bunlara bakarak genel geçer ilkeler elde etmek mümkün değildir.⁹⁹ Kelâmî tabirle söylemek gerekirse hüsun ve kubuh akli değil şer'îdir. Eş'arî aklın hüküm koyma yetkisine sahip olmadığını: "Aklın hiçbir şeyi vâcip kılma yetkisi yoktur. Akıl bir şeyi iyi veya

⁹⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 199, 281-283; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 77.

⁹⁸ Eş'arî, *el-Lum'a*, s. 24-27.

⁹⁹ İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 305-309.

kötü yapamaz. Bütün vâcipler naklidir. Meselâ Allah'ın bilgisi akıl vâsıtasıyla elde edilse bile, bunu zorunlu kılan ancak nastır" şeklindeki sözleriyle vurgular. Ona göre Allah'ın fiillerinin arkasında "gâye" veya "garaz" gibi illetler de yer almaz. O, "Allah'ın fiilleri gâye ve faydaları açısından hikmetlidir" görüşünü reddeder ve aksine hangi şekilde gerçekleşirse gerçekleşsin Allah'ın fiillerinin kendisinden dolayı, zâtı itibarıyla hikmetli olduğunu, kendisi dışında bir sebepten dolayı (mâna) hikmetli olmadığını belirtir.¹⁰⁰ Dolayısıyla Eş'arî'ye göre Cenâb-ı Hakk'ın fiilleri, insanlar tarafından anlaşılabilir bir maslahat sebebiyle değil, "bizâtihi iyi"dir.

Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde kelâm ilminin konularını "temel meseleler" (celilü'l-keâm) ve "ayrıntılı meseleler" ya da "ayrıntılardaki ince meseleler" (dakikü'l-keâm) olmak üzere ikiye ayırır. Onun "temel meseleler" şeklinde bahsettiği alan dinî düşüncenin esasını teşkil eden imân, tevhîd ve sıfatlar, kader çerçevesinde kulların fiilleri, Allah'ın şer ve kötülükleri yaratması, lütuf, ecel, rızık, hidâyet ve dalâlet, tevfiğ ve hızlân gibi ulûhiyet ve sem'îyyât bahislerinden oluşmaktadır.¹⁰¹ Eş'arî'nin bu tarz temel meselelerdeki kaynağını Kur'an ve hadislerle birlikte Selefiyye, Ebû Hanîfe, Ehl-i İsbât (Hüseyn en-Neccâr, Dırâr b. Amr v.dğr.) ve Küllâbiyye oluşturmaktadır.

Kelâmî görüşlerini üzerine inşa ettiği temel dinî anlayış ve akîdeyi, bir diğer ifadeyle sisteminin muhtevâsını Ehl-i sünnet düşüncesinin merkezindeki muhafazakâr söylemden devralan Eş'arî, ilâhî isim ve sıfatlar, halku'l-Kur'an, rû'yetullah, imânın yaratılmışlığı, imânda istisnâ, mürtekib-i kebîre, imâmet ve sem'îyyât gibi pek çok meselede Selefiyye'nin fikirlerini esas almış ve itikâdî sahada Mu'tezilî geçmişinin izlerini tamamen silerek kısa sürede kendisini sünni bir kanaat önderi olarak kabul ettirmeyi başarmıştır. O, Selef hakkında herhangi bir yorumda bulunmadığı, ancak onların ilkeleriyle büyük oranda örtüşen, hatta bir yönüyle Selef akîdesini daha müttekâmil ve mâkul hale getiren hususları, yine Selef düşüncesine nispeten yakın denilebilecek kelâmcılardan alarak kendi sistemini kurma noktasında ikinci adımı atmıştır. İnsanın fiillerinin yaratıcısı olduğu görüşüne karşı çıkararak Hüseyn en-Neccâr'ın "kesb teorisi"ni benimseyen Eş'arî,¹⁰² Kur'an'da geçen ilâhî sıfatların ispatı hususunda da Ebû Hanîfe ile Küllâbiyye'nin yaklaşımından etkilenmiştir. O, tevfiğ ve hızlân, hidâyet ve dalalet, rızık, teklîf-i mâlâ yutâk, irâde ve aklın sınırı konularında kendisine Ehl-i İsbât'ı kaynak alırken, imân ve küfür kavramlarının tanımını, imân ile mârifet

¹⁰⁰ Eş'arî, *el-Lum'a*, s. 116-118; a.mlf., *el-İbâne*, s. 81; İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 140-141, 285-286.

¹⁰¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 301.

¹⁰² Şehristânî, *el-Mile'l ve'n-nihal*, s. 75.

(bilgi) ve amel ilişkisi gibi meselelerde ise Mürchie mezhebinden sayılan bilginlerin görüşlerinden istifade etmektedir.

Aynı zamanda kelâm ilminin de ana konularını (mesâil) teşkil eden bu tür bahislere “temel meseleler” (celilü’l-keâm) adını veren Eş’arî ile Mu’tezile’yi karşı karşıya getiren tartışmalar yine bu sahada yaşanmaktadır. Mu’tezili bilginlerin zikri geçen temel meseleler hakkında, gerek Hz. Peygamber ve sahâbeden nakledilenlere gerekse ümmetin genel kanaat ve inanışına aykırı düşen birtakım şahsî yorumlarda bulunmaları, Eş’arî’nin ulûhiyet, nübüvvet ve vahiy algısıyla ters düşer. Meselâ Eş’arî, bütün insan fiillerinin Allah tarafından yaratılıp yine O’nun tarafından gözetildiğine inanırken, Mu’tezile ise insanı kendi fiillerinin yaratıcısı olarak görür.¹⁰³ Bu sahada en çok tartışılan konulardan diğer bazıları sıfatların ispatı, irâde ve kelâm sıfatının fiilî değil zâtî nitelikler oluşu, rü’yetullâhın imkânı, büyük günah ve kabir azâbıdır.

Kelâm ilminin hedeflerinden biri de İslâm inanç esaslarının inkârcı akımlar karşısında müdâfa edilmesi ve İslâm dışı felsefî/metafizik görüşlerin reddedilmesidir. Bu sebeple kelâmcılar, insanlığın ortak paydası olan tabiatı vahiyle uyumlu bir şekilde anlamaya çalışmışlar, Allah’ın tanınmasına giden yolda âlemi bir delil ve işaret kabul etmişlerdir. Onların nazarında yaratıcının tek, âlemin ise hâdis oluşunun kesin bir biçimde ispatı, ancak atom nazariyesinin kabulü ile mümkündür. İşte varlık ve bilgi anlayışı ile cevher-araz nazariyesi etrafında şekillenen bu tür meseleler Eş’arî tarafından, “dakikü’l-keâm” olarak adlandırılmaktadır. Kuşkusuz kelâmın temel (celil/dinî-îtikâdî) konuları ile ayrıntılı (dakik/akli-felsefî) konuları, özellikle ilk dönem eserlerinde, birbirinden kesin çizgilerle ayrılmamaktadır. Nitekim bazen tabiat felsefesiyle ilgiliymiş gibi gözükken bir hususun, yakından incelendiğinde doğrudan dinî problemle bağlantılı olduğu görülebilmektedir. Aslında hem akli hem de dinî bir ilim karakteri taşıması kelâmın yönlemsel açıdan, bu iki alanı birlikte yürütmesini zorunlu kılmaktadır. Bununla birlikte kaynakları ekseninde yaklaşıldığında, Eş’arî’nin söz konusu ayrımı dikkate almak hususunda oldukça titiz davrandığı neticesine ulaşılmaktadır.

Bu bakımdan temel inanç konularında Mu’tezili düşünceye sıkça tenkitler yöneltmekten geri durmayan Eş’arî, dinin aslından sayılmayan (Seleften nakledilen görüş ve ilkelerle doğrudan bir ilişkisi bulunmayan), ancak yürütülen tartışmalar esnasında sonradan ortaya çıktığı bilinen meselelerde tamamen bir Mu’tezile âlimi görüntüsü vererek felsefecileri ve diğer inkârcı akımları hedef alır. Dolayısıyla o, “bugün Mu’tezile’den ayrılıyor ve görüşlerimden tövbe ediyoy-

¹⁰³ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, s. 227.

rum”¹⁰⁴ sözüyle gerçekte temel akîdevî meseleleri kastetmektedir. Diğer taraftan kırk sene içerisinde kaldığı Mu‘tezile mezhebinin akli sahadaki tesirlerini bütün hayatı boyunca üzerinde taşıyan Eş‘arî, zaman zaman bir tabiat felsefecisi gibi hareket etmekten de geri durmaz.

Eş‘arî’nin akla verdiği önem ilmin tanımını ve kaynakları, insanın mâhiyeti, hareket, sukûn ve fiiller, zıtlar, duyular ve idrâk, mâlum ve meçhûl, nefy ve ispât, ağırlık ve hafiflik, katl ve hayat, havâtır, âlemin mekânsız olarak yaratılması, hava, zaman ve mekân, mukallidin îmânının geçerli sayılmaması ve varlık kategorileri gibi pek çok kelâmî problemde kendisini Mu‘tezilî bir bilgi ve tabiat anlayışına yöneltir. O, kelâmın bu tarz akli konularında (vesâil) Ebû’l-Hüzeyl el-Allâf ve Ebû Ali el-Cübbâi başta olmak üzere Basra Mu‘tezilesi’nin, Bağdât ekolüne nispetle Ehl-i sünnet’e daha yakın duran görüş ve yaklaşımları arasında tercihlerde bulunmak sûretiyle sisteminin eksik kalan son parçasını da tamamlamış olur.

Ancak burada Eş‘arî’nin hassasiyetle üzerinde durduğu bazı prensiplerin ön plana çıkarılması gerekir. Meselâ o, hiçbir zaman “nedensellik” ve “tevellüd” düşüncesini savunmaz; tıpkı Mu‘tezile gibi nazarın bilgiyi doğurduğunu kabul eder, fakat bu birlikteliği asla zorunlu görmez. Ayrıca, daha çok Gazzâlî ile birlikte anılan “âdet teorisi”ne atıflarda bulunarak, sıklıkla meydana gelen hâdiseleri “âdet” terimiyle açıklayan Eş‘arî, tek tek her fiili Allah’ın doğrudan yarattığını, âlemdaki şeylerin belli bir düzenine göre ardı ardına sıralandığını savunur.¹⁰⁵ Netice itibarıyla Eş‘arî’nin Allah, âlem ve insan dâiresi çerçevesinde, Allah’ı merkeze alan bir sistem kurma gayreti içerisinde olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Allah’ın varlığına akıl yürütme yoluyla ulaşılabileceğini düşünen Eş‘arî, bunun dinî emirlerden sorumlu bulunan her insanın tecrübe etmesi gereken bir süreç olduğu kanaatini taşır.¹⁰⁶ İşte bu yaklaşım onu Selefîyye’den ayıran en temel hususlardan birini teşkil etmektedir. Zirâ bir taraftan Mu‘tezile ile mücadele ederken, diğer taraftan yürüttüğü kelâm müdâfâsıyla bu ilme büyük katkılarda bulunup onu dinî ilimlerden birisi haline getiren Eş‘arî, hem celil (dinî-itikâdî) hem de dakîk (akli-felsefi) meselelerin aslının Kur’an’da yer aldığını söyleyecek derecede ileri bir adım atarak Selefî düşünce ile arasına aşılmayacak bir çizgi çeker. “Size ‘Rabbiniz aç ve susuz değildir, giyiniktir veya çıplaktır, rutûbetli veya ıslaktır, cisimdir, arazdır, koku koklar veya kalbi ve ciğeri vardır, ata biner ya da bi-

¹⁰⁴ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 225; Zehebî, *Siyerü a‘lâmi’n-nübelâ*, XV, 89; Richard Mc. Carthy, *The Theology of Al-Ash‘ari*, s. 151-152.

¹⁰⁵ İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 131-134.

¹⁰⁶ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 250, 292-293.

nemez' denilse siz yine de susacak mısınız?"¹⁰⁷ sözüyle kelâm ilminin meşrûiyetini ilân eden Eş'arî'ye göre, sonradan ortaya çıkan kelâmî meseleler, bilinen şeylere kıyâs edilerek akıl ve duyu yoluyla anlaşılır ve bu sahada nasların yardımına da başvurulur. Öte yandan sem'î meselelerde başlıca kaynak âyetler ve sahîh nakillerdir. Eş'arî'nin kelâm anlayışına yakından bakıldığında Kur'an'ın temel hareket noktası olarak kabul edildiği, fakat konular detaylandırıldıkça daha çok felsefi unsur ve değerlendirmelerin ağırlık kazandığı göze çarpar.

Sonuç

İtikadî esasları belirlerken Ahmed b. Hanbel'den faydalanan, nakli akılla desteklerken de İbn Küllâb, Hâris el-Muhâsibî ve Ebû'l-Abbâs el-Kalânîsi gibi kelâmcıların yaklaşımları doğrultusunda hareket eden Eş'arî'nin sisteminin kendi içerisinde bir bütünlüğe sahip olduğu ifade edilmelidir. O, farklı görüşlerini çeşitli kişi ve mezheplerden istifadeyle geliştirmiş olsa da, bu durum hiçbir zaman onun sisteminin bütünlük ve insicâmını bozmamıştır. Kanaatimizce bu bütünlüğün sırrı, onun sisteminin temeline Ehl-i sünnet düşüncesini yerleştirmedeki samîmiyetinin yanı sıra, farklı görüş ve yaklaşımları ilk defa ortaya konuluyormuşçasına büyük bir ustalıkla ele alıp onları telif edebilmedeki başarısında aranmalıdır. Onun sistemi zamanla Ehl-i sünnet ilm-i kelâmının mühim bir mektebi haline gelmiş; kendisinden sonra gelen İbn Fûrek, Bâkılânî, Ebû İshak el-İsferâyîni, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Cüveynî, Gazzâlî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Fahreddin er-Râzî, Seyfeddin el-Âmidî, Adudüddin el-Îcî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî ve Teftâzânî gibi belli başlı kelâmcılar tarafından geliştirilerek günümüze kadar varlığını sürdürmüş ve neticede metot açısından Eş'arî'nin çizdiği çerçevenin de dışına taşan bir noktaya ulaşmış bulunmaktadır.

¹⁰⁷ Eş'arî, *Risâle fî İstihsân*, s. 96.